
Afrika op een kruispunt

De oorzaken van de economische en politieke ineenstorting

André Mommen

Afrika is de laatste jaren haast uitsluitend negatief in het nieuws geweest. Niet ten onrechte wordt Afrika op dit moment beschouwd als het "verloren continent". Cynici beweren nu zelfs dat Afrika wel eens elke vorm van ontwikkeling zou afwijzen (Kabou 1991) en dat de Afrikaanse politiek herleid zou kunnen worden tot de "politiek van de buik" (Bayart 1993). Zijn dat provocerende uitspraken van teleurgestelde Afrikanisten? Grotendeels wel. Niet alle Afrikanisten hebben die lange weg naar het einde van de nacht gevolgd. Immanuel Wallerstein bij voorbeeld is reeds op het einde van de jaren zestig afgehaakt als Afrikanist om zich via de religie van de 'dependencia-theorie' te specialiseren als 'wereld-systeem ideoloog'. Kan Wallerstein ons helpen op het continent op drift dat Afrika vandaag is, beter te doorgronden?

Een eerste waarschuwing is dat Wallerstein na zijn aftocht als Afrikanist en 'niodernizeerder' nog maar weinig samenhangende analyses met betrekking tot Afrika heeft geproduceerd. Een tweede waarschuwing is dat onder de paraplu van de 'wereld-systeem theorie' een bont gezelschap van linkse en rechtse aanhangers kan plaatsnemen, omdat Wallerstein geen politieke theorie heeft geproduceerd ten dienste van de een of andere wereldrevolutie. Dat de goeroe veel (ex-)marxisten heeft aangetrokken zegt niet zo veel, want met een beetje goede wil kunnen zowel nationalist (waarom geen Vlaamsblokkers?) als kosmopolitische vrijmetselaars achter de vlag van het 'wereld-systeem' lopen. Dit artikel dat wat duidelijkheid wil scheppen in de oorzaken van het Afrikaanse drama, is wel gedeeltelijk op Wallerstein gebaseerd, maar bouwt zeker niet

verder aan het theoretische systeem dat de nieuwe internationale rond Wallerstein wil ontwikkelen.

1. De inschakeling van Afrika in het wereld-systeem

Wallerstein ziet drie stadia in de inschakeling van Afrika in de wereld-economie (Wallerstein 1976c: 30-57). In een eerste fase (1750-1900) werd de expansie van de slavenhandel gecombineerd met een snelle groei van de industriële produktie in Europa en van de suikerplantages in Amerika, waarbij de slavenhandel het voornaamste export-produkt van West-Afrika werd, terwijl Afrika's oostkust grotendeels onberoerd bleef. Na 1815 geraakte de slavenhandel snel in verval en was het wachten op de algehele opdeling van het continent onder de Europese mogendheden eer Afrika in zijn geheel in de periferie van het expanderende kapitalistische wereld-systeem werd gebracht. Wallerstein ziet een tweede fase die loopt van 1900 tot ongeveer 1975, toen de Portugese koloniën onafhankelijk werden. Deze fase wordt gekenmerkt door koloniale uitbuiting en integratie, waarbij grote delen van Afrika gedwongen werden tot commerciële landbouw. Volgens Wallerstein zou na 1975 de fase zijn begonnen dat Afrika volledig in het kapitalistisch wereld-systeem werd betrokken als producent van grondstoffen, terwijl sommige Afrikaanse landen dan als perifere producenten van industriële produkten zullen zijn opgekomen (Wallerstein 1976e: 30-57).

Deze fasering is uiteraard zeer ruw, omdat Wallerstein geen gedetailleerde diagnose biedt van de complexe Afrikaanse werkelijkheid. In elk geval werd Afrika pas op directe wijze in het kapitalistisch wereld-systeem betrokken toen de imperialistische rivaliteit van de zich versterkende Europese continentale mogendheden en de Verenigde Staten de Britse suprematie na 1870 in vraag stelden. Dat leidde tot de opdeling van Afrika op de Conferentie van Berlijn (1884-5)

Behalve in Noord- en West-Afrika leefden de meeste Afrikanen tot ongeveer 1880 dus in een bijna economisch isolement. Ten zuiden van de Sahara bestonden enkel op de westelijke kusten een aantal handelsposten. Aan de Zuidkaap hadden zich inmiddels blanke boeren gevestigd, maar ook deze laatsten deden aan subsistentie-landbouw. Daarin verschilden ze niet fundamenteel van de Afrikaanse landbouwers en veetelers. Deze blanke Boeren zouden zich, zoals hun lotgenoten in Australië, Nieuw-Zeeland en Argentinië, weldra inschakelen

in het kapitalistisch wereld-systeem (als vlees- en wolproducenten) (Schwartz 1989: 30-54).

De periode van de slavenhandel sluit Wallerstein uit als een echte integratie in het kapitalistische wereld-systeem. Afrika leverde tot in het begin van de negentiende eeuw slaven aan de plantage-economieën in Latijns-Amerika, het Caribisch gebied en de zuidelijke staten van de USA. Deze handel was gebaseerd op een grote verspilling van arbeidskracht en moest zich op een gegeven moment 'uit de markt prijzen'. De Britten, die beschikten over de meeste efficiënte economie, werden op een gegeven moment tegenstanders van de slaven-economieën en gingen de slavenhandel bestrijden.

Het arabiserende offensief dat zich via de Nijl tot in het huidige Malawi uitstrekte, had wel een commerciële basis (Wallerstein 1961: 37), maar bleek uiteindelijk ongeschikt om stabiele regimes in Afrika te vestigen. Ook deze handel was gebaseerd op roof, niet op de ontwikkeling van de plaatselijke produktiekrachten.

De eerste vorm van agrarische ontwikkeling gebeurde in West-Afrika waar de Britse geldeconomie ingang vond na 1860 (vooral na het afschaffen van de slavenhandel) in de grondnotenteelt, in het rubberverzamelen en de palmprodukten. Aldus werd dit deel van Afrika een producent van agrarische grondstoffen bestemd voor verwerking en consumptie in Europa.

Niet alle delen van Afrika werden gelijkelijk in dat proces betrokken. De afstanden waren enorm, goede havens ontbraken, de stoomschepen moesten ergens kolen kunnen inslaan, de wegen naar het binnenland waren slecht, de rivieren vaak onbevaarbaar. Kortom, om van Afrika een leverancier van grondstoffen te maken moest er geïnvesteerd worden in spoorwegen en havens. De Europese kapitalisten en hun regeringen beperkten zich aanvankelijk tot het systematisch leegplunderen van het Afrikaanse continent. Roofbouw op de natuur en de inwoners was de enige uitweg om snel winsten te maken. Die winsten werden binnengehaald door 'charter companies' die een lokaal monopolie kregen bij het verhandelen van de met behulp van dwangarbeid verzamelde grondstoffen (rubber, palmtoten) of ivoor (Wallerstein 1961: 33).

Het politieke of koloniale gezag moest in Afrika de arbeidskracht disciplineren en beschikbaar stellen. Dit werk werd gedaan door blanke bestuurders en huurlingen, wat reeds voldoende wijst op het karakter van de zeer repressieve koloniale staat (Boula Matari). Om de kosten van dit repressieve apparaat te vergoeden werd de roofbouw geïntensifieerd en dat met alle beschikbare middelen.

Na deze periode van roofofbouw en repressie volgde een min of meer autonome kapitalistische ontwikkeling, die gedragen werd door de export-gerichte industriële en agrarische sectoren, welke een steeds belangrijker geld-circulatie op gang brachten. De grote mijnbouwmaatschappijen en de spoorwegen, die nodig waren om de grondstoffen af te voeren naar Europa, vormden de kern van de economische ontwikkeling. Naast de mijnbouwmaatschappijen ontstonden kapitalistische plantages in eigendom van grote maatschappijen of kleine blanke investeerders (colons). Ook deze plantages waren export-gericht en vereisten investeringen in de agro-industrie.

In de regio's die niet beroerd werden door grootschalige investeringen en penetratie van buitenlands kapitaal, zorgden de verhoogde exportmogelijkheden in combinatie met fiscale pressie voor de verbreiding van steeds meer nieuwe teelten bestemd voor de buitenlandse markten. Zo kon men Afrika verdelen in vier economische regio's: de mijnbouwgebieden, de plantagegebieden, de kleine teelten en tenslotte de gemengde streken.

Bij elke streek hoorde een specifieke sociale structuur.

- 1) De grote industriële complexen met hun sterke concentratie van arbeiders.
- 2) De plantages met plantage-arbeiders.
- 3) De kleine boeren-economieën.
- 4) De gemengde gebieden waar de subsistentie-economie nog grotendeels intact bleef, maar waar kernen van de drie vorige structuren bestonden.

In deze laatste regio's waren de communicatiemiddelen gebrekkig en de bevolking bleef er dun gezaaid.

De vier streken waren niet scherp afgebakend. Plantages konden gecombineerd worden met kleine boeren die additionele arbeidskrachten opleverden, zeker als de natuurlijke of demografische omstandigheden daartoe dwongen (Kenya).

In de mijnbouwstreken (Zuid-Afrika, Noord-Rhodesië, Katanga) waren de investeringen en de economische groei forser dan elders. Het grootste deel van de marktsector was in blanke handen. Maar de desbetreffende landen met een kapitalistische sector waren ook veel rijker dan de rest van Afrika waren de boerensamenlevingen een meer gelijke inkomensverdelingen hadden behouden. De commerciële landbouwsector zorgde voor export-inkomsten en voor allerlei afgeleide activiteiten (vervoer, verscheping) en was verbonden met de snel groeiende steden die in verbinding stonden met het moederland (Wallerstein 1964: passim).

2. *De crisis van het klassieke imperialisme (1945-60)*

De voorgaande op Wallerstein gebaseerde beschrijving van de integratie van Afrika in het wereld-systeem suggereert dat de imperiale structuur bij machte was te zorgen voor een voortdurende integratie van de koloniale economieën in de economie van het moederland. Dat was echter niet zo. Tijdens de crisis van de jaren 1930 werd dit integratieproces zelfs sterk afgeremd en werden de eerste barsten in het kolonialisme zichtbaar. Hoewel nieuwe mijnen werden geopend en de koffie-cultuur zijn intrede deed, verkeerden de koloniale economieën in een opmerkelijke crisis als gevolg van de trage of negatieve groei in Europa. De internationale handel geraakte in een diepe crisis. Vooral de handel in grondstoffen werd het hardste getroffen. Doch daarna (in de periode 1940-1950) stegen de prijzen van grondstoffen waardoor ook de investeringen in de mijnbouw en de plantages sterk toenamen. Vooral de investeringen in de meer geïndustrialiseerde gebieden van Zuidelijk Afrika en Belgisch Kongo trokken fors aan. De bruto kapitaalvorming (deel van het nationaal inkomen dat wordt geïnvesteerd in vast kapitaal) steeg tot over 40 procent in de twee Rhodesië's and 30 procent in Belgisch Kongo (Tarahin 1974: 30-41). De na-oorlogse herstelbeweging en het uitbreken van de Koreaanse oorlog (1950-53) zorgden voor snel stijgende prijzen voor Afrikaanse exporten. Maar al in het midden van de jaren vijftig daalden de exportprijzen, wat gepaard ging met een geleidelijke verslechtering van de terms of trade en een afzwakkende opbrengst van de export per volume. De productiegroei varieerde uiteraard per regio, maar overal was de expansie merkbaar, o.a. in de aardnoten in West-Afrika (Amin 1973: 3-76), koffie in West- en West-Centraal en Oost-Afrika, katoen in alle de vier regio's, terwijl de export van mineralen zelfs de agrarische export overtrof in groeicijfers.

Na 1945 zagen de meeste Westeuropese koloniale mogendheden zich verplicht om langlopende investeringsprogramma's op te stellen ten behoeve van hun koloniën in Afrika. Allerhande redenen konden hiervoor worden aangehaald (de anti-kolonialistische houding van de USSR; de inter-imperialistische rivaliteit; de opkomende dekolonisatiebewegingen die in de Verenigde Naties hun forum zochten). De diverse ontwikkelingsplannen waren evenwel geen investeringsplannen om de koopkracht van de inlandse bevolking te verbeteren, maar wel om de op de export gerichte infrastructuur te moderniseren. De financiering ervan gebeurde zoals in het verleden op basis van koloniale belastingheffing en ook met behulp van fondsen van de Wereldbank (zie het Tienjarenplan van de Belgische (1950-9) en van de Franse regering (1947-57) of de in 1946 door de Brillen opgerichte Colonial Development and Welfare Fund). Inmiddels ging de

leegpomping van Afrika gewoon verder. De Britten stichtten 'marketing boards' om de Afrikaanse boeren tegen lage prijzen hun produkten afhandig te maken. De verklaring was dat op die manier de boeren 'stabiele prijzen' gegarandeerd kregen. In werkelijkheid maakte de koloniale staat zich meester van de winsten en daaruit kon de Britse regering haar sterling balans in evenwicht brengen en ook haar 'Development Plans' financieren.

De hoge prijzen betaald voor landbouwprodukten op de wereldmarkt joegen de koloniale overheden op tot het introduceren van nieuwe cultures. De koffieplant van de variant 'rohusla' veroverde het Afrikaanse continent nadat de vraag naar deze koffie-variant fors was toegenomen toen de fabrikanten van instant-koffie hun markten konden verruimen als gevolg van de stijgende koopkracht in het Westen, waardoor zelfs in Ethiopië de grootgrondbezitters overgingen tot koffieaanplantingen en Salazar's Portugal de vestiging van blanke koffieboeren in Afrika stimuleerde met de belofte hun goedkope inlandse arbeidskrachten te leveren. Koffie werd het belangrijkste agrarische export-produkt in Uganda. Aardnoten domineerden evenwel in Frans West-Afrika en Noord-Nigeria, terwijl thee en sisal de overhand kregen in Kenya en Tanganyika en tabak in Zuid-Rhodesië (waar de grote landbouwbedrijven domineerden).

De Afrikaanse klassenmaatschappij kreeg via de landbouwpolitiek een specifiek karakter, met een grote massa van kleine landbouwers - die er ook een subsistentie-bedrijfje naast konden hebben - en een minder talrijke klasse van landarbeiders die veelal hun gezinnen gebruikten voor de subsistentie-landbouw. De Afrikaanse rurale elite bestond vooral uit kleine handelaren en commerciële boeren. Deze laatste klasse was stevig genesteld in de cacao-teelten in West-Afrika. Meteen groeide ook het besef van het individuele bezit ten nadele van het traditionele gemeenschappelijke bezit van de grond en van de stamverwantschap als basis van de maatschappelijke verhoudingen (Wallerstein 1964: 12-5). De vreemde eend in de bijt was het blanke 'colonat' of de 'plantersgemeenschappen', wat een onoplosbaar conflict schiep tussen blanken en Afrikanen. Zoals in Zuid-Afrika wilden de Zuidrhodesische blanke machthebbers geen onafhankelijke Afrikaanse boerenstand scheppen, omdat ze er alle baat bij hadden te kunnen beschikken over een massa goedkope landloze arbeidskrachten. De grote mijnbouwmaatschappijen konden een coalitie aangaan met de planters, omdat ze hun zwarte arbeidskrachten in toom moesten houden. Maar toch waren de belangen tussen planters en mijnbazen niet volkomen identiek: de mijnbouwmaatschappijen mechaniseerden hun installaties en hadden steeds minder arbeiders nodig. Dat was duidelijk geworden in de Rhodesisch-Katangese koperwinning in de jaren vijftig (Mezger 1980: passim). Die tegenstelling werd vooral in Zuid-Afrika door het Afrikaner regime 'overbrugd' door het aanscherpen van de

apartheid. De Afrikaanse arbeidersklasse betaalde hier de rekening: **working for boroko** (voor bijna niets werken) (Lacey 1981: passim).

3. *De post-koloniale modernisering en het Afrikaanse populisme*

Toen rond 1960 de Afrikaanse koloniën hun onafhankelijkheid verwierven, hadden de meeste de volgende gemeenschappelijke kenmerken (Forbes Munro 1976: 176-216):

1. Ze waren allemaal agrarisch en hadden veelal een grote subsistentie-sector;
2. Het waren allemaal 'open' economieën gespecialiseerd in de produktie en export van een beperkt gamma van agrarische produkten;
3. Hun economische ontwikkeling was zeer ongelijkmatig (zowel geografisch als kwalitatief) en grote gebieden waren zeer dun bevolkt;
4. In een beperkt aantal landen rivaliseerden de minerale produkten met de landbouwprodukten.
5. In de meeste landen was de industrie onderontwikkeld (behalve voor Zuid-Afrika, Algerije, Marokko en allicht ook Kenya, Zambia, Zaïre).

De post-koloniale elites probeerden aan deze situatie alles te veranderen. Maar over welke middelen beschikten ze en volgens welke concepten gingen ze te werk? Het middel heette vooral een politiek van import-substitutie te financieren uit de export-inkomsten, omdat deze strategie, zo hoopten deze elites, hen uiteindelijk economisch en technologisch onafhankelijk zou maken van hun vroegere koloniale heren. Het ideologische concept was een Afrikaanse variant van het Latijnsamerikaanse populisme. De meeste Afrikaanse leiders waren uitgesproken populistten. In Sub-Sahara Afrika omarmden de nationalistten veelal de ideologie van het Afrikaanse socialisme (Wallerstein 1961: 148-50).

Een andere bron van verwarring was de zoektocht naar de zo broodnodige 'authenticiteit'. Het waren niet allemaal Joseph Mobutu's die hun authenticiteit dachten te verkrijgen door eigennamen te veranderen en het Westerse maatpak voor vervallen te verklaren (**abacost**, ofwel **â bas le costume**). Een oneindig meer ontwikkeld iemand als Léopold Senghor ontdekte de *négritude* en vermengde die met het Afrikaanse socialisme. Volgens Senghor was de Afrikaanse samenleving van oorsprong al collectivistisch en communautair (Senghor 1964: 284). Dit socialisme was bedoeld voor binnenlands gebruik (Sine 1975: 245-85).

Dit ideologisch debat kon evenwel niet verhullen dat de nieuwe elites niet bij machte waren om de agrarische massa te dynamiseren en aan zich te binden. Ze moesten leren leven met een groeiende massa stedelingen, veelal ontwortelden en werklozen, en met een groeiende Afrikaanse bureaucratie die de door de Europeanen verlaten banen gretig bezette. De dynamiek van de sociale verandering kwam dus niet meer vanuit de economische transformatie, maar vanuit de plattelandsvlucht en de aspiraties van de kersvers afgestudeerde elites die zich trachtten te voeden uit belastinginkomsten en zo hun opwaartse sociale mobiliteit realiseerden. De bureaucratie werd aldus de heersende klasse die op directe wijze de staatspolitiek manipuleerde en dirigeerde. De UNO speelde hierin een vooraanstaande rol als initiator en begeleider, omdat de koloniale overheden daarin grotendeels hadden gefaald. Het in Dakar gestichte United Nations African Institute for Economic Development and Planning (IDEP) was in feite een imitatie van het Latin American Institute for Social and Economic Planning (ILPES) (trainingsinstituut voor ambtenaren). In 1970 werd Samir Amin directeur van IDEP. Op die manier sloot Afrika ook aan bij de inmiddels in linkse kringen populair geworden radicale dependencia-theorie en de kritiek op de inoderniserings-ideologie zoals die door politieke wetenschappers en economen gepopulariseerd werd (Amin 1970 vol. 1: 75-234; Amin et al. 1975: 11-48; Kay 1989: 155-62). De radicale dependencia-theoretici meenden dat een complete breuk met het kapitalisme en met het Westen een voorwaarde was voor het doorbreken van de ijzeren wetmatigheid van de ontwikkeling van de onderontwikkeling (Amin 1979: 54-73; id. 1973: 113-69; id. 1985: 5-8).

Maar niet alle regimes in Afrika hadden oren naar deze logica. Wel (gedeeltelijke) nationalisaties en een vorm van plan-economie wensten de populistische regimes na te streven, maar het project van een radicale breuk met het kapitalisme en vooral het Westen, leek hen onhaalbaar. De meeste Afrikaanse staten waren te arm om hier maar ook aan te kunnen denken. Voorts was nog niet heel Afrika gedekoloniseerd. De Portugese gebiedsdelen, Zuid-Rhodesië, Zuid-Afrika en Namibië plaatsten de voorzichtige populistische leiders voor een dilemma: wel of geen front vormen tegen deze nog overmachtige vijand (Seidman en Seidman Makgetla 1980: passim).

De zwakte van de populistische regimes in Afrika was een kinderziekte die van de koloniale heersers was geërfd en die deze nieuwe staten maar niet te boven konden komen (Collier 1982: passim). Uit de ex-koloniën kwamen geen hechte Natie-Statens voort, maar imitaties ervan, met opgelegde politieke structuren naar het Westminster-model. De onafhankelijkheid creëerde geen nieuwe sociale klassen, enkel maar een 'organisatie-bourgeoisie' (of 'bureaucratische bourgeoisie') (Sklar en Whitaker 1991: 215) die de ex-koloniale administratie en het leger

overnam. Dit gebrek aan cohesie en de cliëntelistische manier van werken van de meeste politici maakten het algemeen stemrecht ongeschikt om sociale en politieke eisen te formuleren. De nieuwe machthebbers kwamen voortdurend in botsing met de oude Afrikaanse sociale structuren en met de verlangens van een zich vormende klasse van intellectuelen. Het meest extreme voorbeeld in deze was de zogenaamde 'congolisatie', waarvoor de vroegere Belgische kolonie model stond. Het afschaffen van de politieke democratie naar het Westminster-model leek dan ook de enige uitkomst voor de nieuwe elite die dreigde weg te zinken in een politiek vacuüm. In enkele jaren tijds werden bijna alle parlementaire regimes omvergeworpen door militaire staatsgrepen of door de leiders van de meerderheidspartij welke zich daarna omvormde tot eenheidspartij. Deze autoritaire regimes zorgden voor meer stabiliteit en cohesie onder de regerende elites en maakten dat sommige zwakke staten konden overleven (Mamdani 1983: 35-41). Doch hiermede hebben we ook de vinger op de endogene zwakte van deze staten gelegd: ze waren eigenlijk te zwak om zich verder te ontwikkelen (Chabal 1994: 38-53). Ze bleven afhankelijk van technische en culturele bijstandsprogramma's opgesteld door de vroegere koloniale heersers. Ze hadden militaire en economische hulp nodig en bleven daardoor weer financieel afhankelijk van de vroegere machthebbers én van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Wereldbank.

Alhoewel het Pan-afrikanisme nog lange tijd de vlam van de Afrikaanse eenheid aanwakkerde, was dit regionaal streven naar meer samenhang en ontwikkeling een dode letter. De in 1963 opgerichte Organisation of African Unity werd een forum waar Afrikaanse leiders de schijn van eenheid probeerden hoog te houden (Coussy 1993: 177-98). Vanaf het einde van de jaren zeventig leek het erop alsof heel Afrika weldra zou overgaan naar het Sovjet-kamp. Van een marxistisch-leninistisch Panafricanisme was evenwel geen sprake (Langley 1973: 347-73), omdat de diverse regimes ook hun eigen 'nationaal belang' nastreefden en vaak intern verscheurd werden door de strijd tussen modernistische militairen en traditionalisten, tussen islamiseerders en animisten, tussen sedentaire landbouwers en pastoralisten.

Op het einde van de jaren zeventig was de droom van een Afrikaanse laboratorium ineengestort. Vooral de mislukking van de populistische Ujamaa-politiek in Tanzania deed de aanhangers van Julius Nyerere overgaan tot het maken van een zelf-kritiek. Kritische ondersteuners van de Afrikaanse elites zagen in dat deze laatsten steunden op een groeiende bureaucratie, zich afkeerden van de agrarische massa's en er vooral op uit waren om hun persoonlijk inkomen te verhogen ten nadele van de ontwikkeling van hun land (Bayart 1993: 87-103).

Waar de regerende bureaucratie zich als stabiele factor had kunnen bevestigen, werden van de koloniale heerser alle instrumenten overgenomen die de nieuwe machtselite konden helpen overleven. Al deze regimes hielden hun wisselkoersen onmatig hoog ten einde aldus goedkoper in het buitenland in te kopen, ook al ging dat ten nadele van hun exportkansen. De agrarische marketing boards werden onontbeerlijke instrumenten voor het plunderen van de boeren en het in stand houden van het staatsapparaat (Roberts en Williams 1991: 70-92). De marketing boards verwerden tot instrumenten voor controle van de bevolking en directe economische machtsuitoefening door de bureaucratische toplaag. Daarom werden ze in bijna alle Afrikaanse landen populair. Omdat ze officieel dienden als centraliserende instanties in de moderniseringsstrategie, werden ze aanvankelijk ook vanuit het Westen geprezen als middel voor de plattelandsontwikkeling. In werkelijkheid werden de marketing boards een rem voor elke verdere autonome economische groei. Deze export-gerichte marketing boards maalden om elk voorstel om de eigen voedselproductie te stimuleren, omdat alleen de exportopbrengsten telden, want die waren nodig voor het betalen van niet altijd economisch noodzakelijke importen. In tegenstelling tot de andere continenten werd Afrika een netto-voedselimporteur. Was in 1960 Sub-Sahara Afrika praktisch zelfvoorzienend, in 1980 was er een tekort van 14 procent op de graanbalans. Voor Noord-Afrika waren die verhoudingen ronduit rampzalig (tekort was 30 procent in 1980) (Woltjer en Hees 1986: 20). Dat Afrika een graan-importeur werd, had te maken met de achteruitgang in de traditionele cultures.

Het zou onrechtvaardig zijn te beweren dat alle Afrikaanse regimes moedwillig hun bevolking uithongeren en zich vrijwillig hebben afhankelijk gemaakt van buitenlandse hulp en de agro-business. In 1981 startte Zambia een tienjarenplan voor de voedselproductie. Dit plan werd gefinancierd door bilaterale hulp en de internationale organisaties en steunde op grootschalige landbouwbedrijven en mechanisatie, omdat de vroegere kleinschalige ontwikkelingsprojecten hadden gefaald. Maar Zambia werd nooit zelfvoorzienend voor zijn voedselproductie, ondanks de enorme investeringen in de staatsboerderijen. De kritiek vanuit het buitenland stroomde nu over de hoofden van de Zambiaanse leiders heen. Maar wat wilden de internationale hulpverleners nu eigenlijk? Hierop kon president Kenneth Kaunda geen antwoord geven, omdat de ontwikkelingsstrategen, al naargelang ze van mening veranderden, voortdurend verschillende opvattingen huldigden. René Dumont maakte bij voorbeeld brandhout van het Zambiaanse programma en verweet Kaunda te hebben gekozen voor staatsboerderijen die zouden vastlopen in bureaucratie, corruptie en ondoelmatigheid. Hierdoor zou de kloof tussen stad en platteland alleen maar groeien (Dinham en Hines 1985: 61-

76). Dumont had gelijk. De corruptie nam toe en de Zambiaanse arbeidersklasse moest met gesubsidieerde graanimporten in leven worden gehouden.

In het Westen heeft men geleerd van al deze mislukkingen en heeft men intussen de kleinschalige plattelandsontwikkeling omhelsd als de enige oplossing voor het ontwikkelingsvraagstuk. Kleinschaligheid is ook iets dat men aan de plaatselijke bevolking kan toevertrouwen zonder de regimes al te zeer voor de voet te lopen of te steunen op hun bureaucratische weg naar extreme centralisatie. Plattelandsontwikkeling is ook iets wat op maat gesneden is van de Niet-Gouvernementele Organisaties (NGO's) die zich als sprinkhanen vermenigvuldigen. Inmiddels konden de traditionele handelsbetrekkingen die een veel grotere impact hebben op de Afrikaanse economieën, gewoon worden voortgezet in het kader van de GATT en de Lomé-akkoorden, terwijl IMF en Wereldbank hun strategieën konden blijven formuleren op grond van hun eigen economische logica en daarmee overeenkomstige meetbare grootheden (overheidstekorten, wisselkoersverhoudingen, prijssubsidies, staatseigendom, monetaire financiering) (VerLoren van Themaat 1989: 87-156).

4. Naar een nieuwe vorm van periferisering voor Afrika?

Vele Afrikaanse landen hadden na 1973 (eerste oliecrisis) hun positie in het kapitalistische wereld-systeem zien verzwakken, zonder daar onmiddellijk strategische conclusies uit te trekken. Aanvankelijk was daar ook geen politieke reden voor gezien de toenmalige omgevingsfactoren (bevrijdingsstrijd in Zuidelijk Afrika) en de gunstige internationale stemming ten voordele van de nieuwe ontwikkelingsstrategie. Deze laatste was door de Europese sociaal-democratie (Brandt-doctrine) naar voren geschoven en legde de nadruk legde op de gezamenlijke verantwoordelijkheid van het Noorden en het Zuiden voor een duurzame ontwikkeling in het Zuiden. Zelfs de Wereldbank, sinds 1968 onder leiding van Robert McNamara, bleef optimistisch grootschalige ontwikkelingsprojecten promoten. Maar op het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig kwam de grote kentering. Dit hing samen met het falende keynesianisme in Europa en de opkomst van het neoliberale en monetaristische denken. De Afrikaanse regimes moesten zich ineens conformeren aan deze nieuwe economische doctrines en managementstrategieën die het staatsdirigisme aanwezen als de grote vijand van de duurzame ontwikkeling. De arme Afrikaanse landen kwamen één voor één onder de voogdij van het IMF en de Wereldbank en werden vanaf 1982 één voor één verplicht zich te conformeren

aan de Structurele Aanpassingsprogramma's (SAP's). Deze SAP's werden opgelegd aan alle regeringen die voor hun overleving aangewezen waren op buitenlandse geldschieters om hun levensnoodzakelijke importen te kunnen betalen.

De SAP's beoogden de Afrikaanse noodlijdende economieën weer competitief te maken door uit hun export-inkomsten hun schuldpositie te verlichten. Dat laatste werd des te meer als kwellend ervaren toen in 1982 de Latijnsamerikaanse landen de lasten op hun buitenlandse schulden niet meer konden betalen (vooral als gevolg van de hoge rentestand in de Verenigde Staten), waardoor ze het hele banksysteem in de Verenigde Staten in hun val dreigden mee te sleuren. Vandaar dat de instelling van Bretton Woods de meeste Afrikaanse landen onder hun voorgedij probeerden te plaatsen. De SAP's leken nu de snelste en meest economische methode om de arme Afrikaanse landen tot begrotingsdiscipline te dwingen en hun intern en extern economisch evenwicht te bevorderen. Daartoe behoorde een reeks van voorschriften die afgeleid waren van het marginalisme en die neerkwamen op het sterk afbouwen van de staatsinvloed op de economie (Vrije wisselkoersen, liberalisering van de handel, privatiseren van staatsbedrijven en het afbouwen van subsidies en sociale uitgaven).

Maar deze hervormingen onder druk van de SAP's werden veelal op weinig enthousiasme ontvangen, dus veelal geboycot of onderbroken. Devaluaties werden wel doorgevoerd en verbeterden kortstondig de winstgevendheid van de exporten, maar omdat de meeste Afrikaanse staten marginale producenten zijn of met hun grondstoffen geen stevig marktaandeel op de wereldmarkt bezitten, garandeerden de devaluaties geen sterk aantrekkende exporten.

De huidige crisis van de Afrikaanse economieën heeft veel te maken met de zwakke vraag naar primaire produkten en de lage graad van industrialisatie. Ongeveer 80 procent van de industrie is geconcentreerd in zeven staten (vooral Algerije, Egypte, Marokko en Nigeria en in mindere mate in de Ivoorkust, Tunesië en Zimbabwe). Onder-industrialisatie is een gemeenschappelijk kenmerk van de Afrikaanse economieën. Ongeveer 70 procent van de bevolking werkt in de landbouw. Voorts zijn de nationale markten te klein, is de technologische achterstand enorm, is men afhankelijk van het buitenland voor om het even welke technologie en zijn de financieringsmogelijkheden zeer beperkt en onzeker. Omdat de produktiviteit in de landbouw gering is en de reële prijzen op de wereldmarkt voortdurend dalen, neemt de verarming op het platteland toe en dit bevordert weer de plattelandsvlucht. De steden groeien terwijl de importbehoeften toenemen als gevolg van de onvoldoende transportmogelijkheden.

Nochtans hebben het IMF en de Wereldbank voortdurend benadrukt dat de regeringen zich moesten onthouden van direct ingrijpen in de economie en hun quasi-staatsorganen (veelal marketing boards) moesten opheffen of privatiseren (World Development Report 1981: 49-96; id. 1986: 15-39; Sub-Saharan 1990: 22-49; Accelerated 1981: passim).

Enkele voorbeelden kunnen allicht de bovenvermelde problemen verduidelijken. Er is het geval van Tanzania dat vanaf 1982 een SAP-kuur onderging en in 1986 overeenstemming bereikte om een drie-jaren Economie Recovery Programme (ERP) te implementeren. Doel hiervan was om de buitenlandse schuld te verminderen door middel van verhoogde export. Inmiddels daalde wel de buitenlandse hulp van 715 miljoen dollar in 1981 tot 494 miljoen dollar in 1985, maar intussen zorgde de SAP voor een groeiende kloof tussen de weinig rijken en de massa in de steden en op het platteland. Doch in plaats dat de buitenlandse schuld intussen verminderde, groeide deze evenwel van 3,5 miljoen dollar in 1985 tot 5 miljoen dollar eind 1988, dit vooral als gevolg van de kapitalisatie van interesten. In de praktijk werden enkel de schulden aan het IMF en de Wereldbank regelmatig betaald, waardoor Tanzania sterker afhankelijk werd van de overige buitenlandse geldschieters en ontwikkelingshulp. Uitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg werden sterk verminderd. Tijdens de eerste ERF en de in 1989 gestarte tweede ERF herstelde de agrarische sector zich vooral in de graan- en katoenproductie, omdat de boeren naar hun oorspronkelijke dorpen hadden mogen terugkeren (na voordien te zijn gedeporteerd naar concentratiedorpen). Doch de meest dringende problemen in verband met transport, opslag en verwerking van agrarische produkten werden niet opgelost. De staat betaalde wel hogere prijzen voor de agrarische produkten, wat uiteindelijk de productie stimuleerde, doch hierdoor nam weer de inflatie toe. De rol van de staat verminderde niet gevoelig, want de publieke sector de grootste tewerksteller bleef met 80 procent van de totale loonsom betaald in de formele economie (Wagao 1992: 100-34).

In het geval van Kenya weten we dat dit land in de jaren zeventig de reputatie genoot politiek zeer stabiel te zijn en een internationaal erg open economie te bezitten (Leys 1974: passim; idem 1978: 241-66). Maar in de jaren 1980 verslechterde de economische toestand aanzienlijk. Het recept was een devaluatie met een zwevende wisselkoers en een liberalisatie van de buitenlandse handel. Alle prijzen werden losgelaten en de vreemde investeerders mochten hun winsten voortaan exporteren. Er werd massaal gesnoeid in de overheidsdiensten en de meeste subsidies afgeschaft. Daardoor daalden de staatsuitgaven met 10.5 procent in 1993 en met 3 procent in 1993, terwijl het internationale kapitaal weer

binnenkwam. Doch het Bruto Nationaal Produkt groeide slechts met 0,3 procent in zowel 1992 als in 1993. Inmiddels waren de voedselprijzen met 40 procent gestegen en bedroeg de werkloosheid 27 procent. De boeren waren gedwongen om over te schakelen op subsistentie-landbouw. Vandaag worden Kenya's export-inkomsten enkel en alleen gebruikt om de rente op de buitenlandse schulden te betalen. De inflatie is intussen onverminderd hoog gebleven (50 procent) (Le Monde, 31 mei 1994).

Beide gevallen illustreren perfect hoe smal de marges zijn waarover de Afrikaanse landen beschikken, omdat ze zich niet van hun structurele beperkingen (constraints) kunnen bevrijden. Zolang ze niet kunnen breken met hun traditionele export patronen, kunnen ze ook niet breken met hun onderontwikkeling.

5. Op zoek naar de parlementaire democratie

Na 1989 kwamen de politieke hervormingen steeds meer op de voorgrond. Het afschaffen van de autoritaire staatsvorm en het bevorderen van de autonome rol van de civil society werden de nieuwe issues. Door de val van het communisme in Oost-Europa leek deze optie zelfs erg voor de hand te liggen. De verstrekkers van buitenlandse hulp waren die mening toegedaan en onderwerpen als mensenrechten en de rechtsstaat werden steeds nadrukkelijker vermeld als voorwaarden voor het ontvangen van buitenlandse hulp. Dat mochten de Franstalige Afrikaanse leiders van de Franse president François Mitterrand vernemen toen ze op Afro-Franse conferentie van 18-21 juni 1990 te La Baule onder sterke druk werden gezet om onmiddellijk hun regimes aan te passen aan de democratische normen (Conac 1993: 25). De Westerse hulpverstrekkers hamerden zelfs op het herstel van het meer-partijen systeem met vrije verkiezingen om de ongewenste effecten van de 'patrimoniale' staat te beperken. Marxistische regimes die een staatseconomie paarden aan de een-partij staat, werden het snelste getroffen door het wegvallen van de Sovjet-hulp. Landen als Benin, Congo-Brazzaville, Angola, Kaap Verde en Guinea-Bissao omhelsden onmiddellijk het pluralisme. In 1990 moest president Mengistu van Ethiopië zijn land verlaten, omdat zijn marxistisch regime failliet was. In Zimbabwe was president Robert Mugabe voldoende populair om in 1990 herkozen te worden. Hij kon daarna starten met agrarische hervormingen waarvoor hij financiële steun van de Verenigde Staten kreeg. Félix Houphouët-Boigny stond in 1990 toe dat de grondwet van Ivoorkust werd herzien en hij liet zich daarna herkiezen. In

Mauritanië democratiseerden de militairen zelf het regime en lieten generaal Maaouya Ould Sid'Alimed Taya verkiezen tot president van de islamitische republiek. President Compaore van Burkina Faso en president Biya van Cameroun liberaliseerden eveneens hun regime. President Didier Ratsiraka van Madagascar werd weggeveegd door een algemene opstand en zijn opvolger Albert Zafy aanvaardde daarna de invoering van politiek pluralisme. In andere landen, zoals Tsjaad, Ruanda, Liberia, Somalië en Ethiopië veroorzaakte de ineenstorting van de dictatuur chaos en oorlog.

In sommige landen organiseerden de machthebbers de Afrikanse palabers om uit de impasse te geraken. President Mathieu Kérékou van Benin koos, toen zijn marxistisch-leninistisch regime ondermijnd werd door economische problemen en hij koos in 1990 voor een Nationale Conferentie om de verzoening met alle segmenten van de samenleving te regelen. Hij verloor evenwel de presidentsverkiezingen van 1991 ten voordele van zijn premier Nicéphore Soglo (een vroegere functionaris van de Wereldbank) (*Le Monde* 27.3.94). Omar Bongo van Gabon imiteerde het voorbeeld van Benin. In Togo moesten de Nationale Conferentie en president Gnassingbe Eyadema tot een compromis komen. Eyadema werd in 1993 herkozen, maar zijn vroegere eenheidspartij *Rassemblement du peuple togolais* (RPT) verloor de parlementsverkiezingen. In Zaïre besloot president Joseph Mobutu in april 1990 om een meerpartij en democratie toe te zeggen en ook hier kwam een nationale conferentie bijeen om de overgang naar het pluralisme vorm te geven. Mobutu bleef daarna evenwel aan de macht, omdat hij de verdeelde oppositie gemakkelijk kon manipuleren en de macht over de presidentiële garde en de nationale bank behield. In Mali werd president Moussa Traoré in 1991 door een staatsgreep ten val gebracht en zijn opvolger kolonel Aïnadou Touré liet zich daarna verkiezen tot voorzitter van de nationale conferentie. Ook Kenya schafte het systeem van de eenheidspartij af. In Zambia verloor president Kaunda in 1991 de presidentsverkiezingen van zijn rivaal Frederick Chiluba en dat overkwam in 1994 ook Hastings Banda die de presidentsverkiezingen verloor van Bakali Muluži.

De nationale conferenties waren ook een moment van manipulatie. Maar ze betekenden wel het einde van het erkende machtsmonopolie van zowel de rechtse als de linkse populistische regimes. In Zuid-Afrika maakte de nationale conferentie een belangrijke wende mogelijk: de val van de apartheid. Doch ze voorkwam er ook een sociale en politieke revolutie waarop Afrika recht had.

Wat we uit deze democratiseringsgolf (die overigens slechts een zwakke afspiegeling was van datgene wat zich in Centraal- en Oost-Europa voltrok) moeten onthouden is dat de Afrikaanse staten hun politiek systeem aanpasten aan de wensen van de kapitalistische kernlanden en daarmee tevens toegaven aan een

verdere economische aanpassingspolitiek zoals die door de instellingen van Bretton Woods werden opgelegd. In de terminologie van Wallerstein hebben hierdoor de anti-systeem-bewegingen (met al hun onvolmaaktheden) in Afrika een zware nederlaag geleden. Vooral de ondergang van de marxistisch-leninistische regimes heeft de zwakte van de anti-systeem-bewegingen in Afrika bloot gelegd en daarbij tevens de politieke limieten van de totale bevrijding van Zuidelijk Afrika verduidelijkt.

Sinds het democratiseringsoffensief dat haast alle Afrikaanse regimes trof (en niet het minst dat in Zuid-Afrika waar de apartheid verdween), is het duidelijk dat Afrika op zoek is naar een nieuw ontwikkelingsconcept. De autoritaire modellen zijn vervallen verklaard en, paradoxaal genoeg, zijn we vandaag weer aanbeland bij de standpunten zoals die in het begin van de jaren zestig door de 'moderniseerders' van het type Wallerstein werden verkondigd (Bach en Kirk-Greene 1993: passim; Wallerstein 1961: 167).

Doch vandaag is niemand meer zo optimistisch als toen, omdat de positie van Afrika in de wereldeconomie sterk gemarginaliseerd is. De Afrikaanse economie is weggezakt tot een producent van agrarische produkten waarvan er te veel zijn om met succes cartels te vormen. Afrika produceert te veel koffie (Tulet et al. 1994: 47-223) en cacao-bonen. Mineralen (vooral koper) uit Afrikaanse bodem ondervinden steeds meer concurrentie van mineralen uit andere continenten. Voorts heeft Afrika haar industrialisatie-sprong gemist en lijkt het continent alleen nog maar te kunnen overleven door zich massaal terug te plooiën op de overlevingslandbouw.

Om te overleven moeten de Afrikaanse landen kunnen exporteren en dat tegen lonende voorwaarden. Daarom moeten ze kunnen breken met de mono-culturen in de landbouw en moeten ze hun binnenlandse markten kunnen ontwikkelen. Dat vereist een minimale bescherming tegen de buitenlandse concurrentie en de multinationals die alleen maar goedkope grondstoffen of contract-teelten willen verwerven. Dat vereist vooral een autonome accumulatie van het kapitaal en investeringen in infrastructures welke men moet financieren uit exportwinsten en leningen tegen zachte voorwaarden. Maar dit veronderstelt tevens een stabiele politieke situatie in heel Afrika en het ontstaan van dynamische groeipolen. Deze laatste voorwaarden ontbreken evenwel.

Conclusies

Indien we beroep doen op Wallerstein, dan is het haast evident dat Afrika, op enkele enclaves na, behoort tot de kapitalistische periferie (Terlouw 1992: 80-189), waar de staten te zwak zijn om zich min of meer te ontworstelen aan de greep van het internationale kapitaal via semi-mercantilistische strategieën.

De zwakte van de Afrikaanse staten in de kapitalistische periferie is dat zij geen nationale bourgeoisieën hebben, dus ook geen nationale strategieën kunnen ontwikkelen om zich te verzetten tegen hun economische achteruitstelling. De regerende elites zijn afpersers die hun eigen bevolking uitbuiten door middel van belastingheffing en handelsmonopolies, omdat zij in deze situatie geen voordeel zien in een autonome accumulatie van het kapitaal.

Van door het volk verkozen democraten is immers weinig te verwachten, omdat hun omkoopbaarheid in functie staat van hun behoefte om zich via cliëntelistische netwerken in het zadel te houden.

Afrika zal nog gedurende vele jaren een exporteur van grondstoffen en agrarische producten blijven, maar dan in de mate waarin vooral Europa daar behoefte aan heeft. Deze desinteresse van Europa voor Afrika wordt slechts getemperd in de mate waarin Afrika tot ongewenste export van arbeidskrachten en besmettelijke ziektes overgaat of via het islamitisch fundamentalisme een spanningszone scheidt die aan de andere kant van de Middellandse Zee (die toch een 'Europese' binnenzee is) voor een vervelende vorm van nabuurschap zorgt.

Dit alles is het beeld dat via de media tot ons komt en dat ons ook criteria verschafft om de positie van Afrika te zien als een 'probleemgebied' in het wereld-systeem. Merkwaardig is echter dat het kapitalistisch wereld-systeem ook het vermogen heeft om zich uit de Afrikaanse periferie terug te trekken op het moment dat de vandaar afkomstige grondstoffen niet meer van wezenlijke betekenis zijn voor de Europese economieën. De reden daarvoor moeten we, paradoxaal genoeg, zoeken in de groei en de verdieping van het kapitalistische wereld-systeem. Het kapitalisme heeft blijkbaar geen behoefte aan het ontwikkelen van nieuwe markten in Afrika op een moment dat daar de politieke en sociale omstandigheden te ongunstig zijn voor het overbrengen van arbeidsintensieve productieprocessen.

Deze rampzalige ontwikkeling zou, aldus de Wallerstein-thesis, het beste kunnen omgebogen worden door een defensieve reactie van de regimes in de periferie. Volgens dat model zouden de zwakke Afrikaanse staten dan een 'sterk

regime' moeten instellen en breken met het imperialisme. Deze 'loskoppeling' is evenwel niet voor morgen. De zogenaamde 'sterke regimes' met hun militaire machthebbers en eenheidspartijen zijn immers in elkaar gestort en de huidige democratiseringsgolf gaat geenszins gepaard met enigerlei vorm van massamobilisatie.

Literatuur

- Accelerated Development in Sub-Saharan Africa. An Agenda of Action (1981), Washinton D.C.: The World Bank.
- Adedeji, A. (1989) *Towards a Dynamic African Economy. Selected Papers and Lectures 1975-1986*, Londen and Totowa: Frank Cass.
- Adedeji, A., Teriba, O. en Bugembe, P. (1991) *The Challenge of African Economic Recovery and Development*, Londen en Portland: Frank Cass.
- Amin, S. (1970) *L'accumulation à l'échelle mondiale*, Parijs: Union Générale d'Éditions, 2 delen.
- (1973) *Neo-Colonialism in West Africa*, New York: Monthly Review Press.
- (1973a) *Le développement inégal. Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique*, Parijs: Les Editions de Minuit.
- (1979) *Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine*, Parijs: Les Editions de Minuit.
- (1985) *La déconnexion. Pour sortir du système mondial*, Parijs: La Découverte.
- Amin, S., Faire, A., Hussain, M. en Massiah, G. (1975) *La crise de l'impérialisme*, Parijs: Les Editions de Minuit.
- Bach, C. en Kirk-Greene, A. (eds) (1993) *Etats et sociétés en Afrique francophone*, Parijs: Economica.
- Bayart, J.-F. (1993) *The State in Africa. The Politics of the Belly*, Harlow: Longman.
- Bragança, A. de, en Wallerstein, I. 'Introduction', in *The African Liberation Reader*, vol. 1, Londen: Zed Press, blz. iii-vi.
- Chabal, P. (1994) *Power in Africa. An Essay in Political Interpretation*, Londen: Macmillan.
- Collier, R.B. (1982) *Regimes in Tropical Africa. Changing Forms of Supremacy, 1945-1975*, Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Conac, G. (cd.) (1993) *L'Afrique en transition vers le pluralisme politique*, Parijs: Economica.
- Cornia, G.A., Mkandawire, T. en Van der Hoeven, R. (1992) *L'Afrique vers la reprise économique. De la stagnation et l'ajustement au développement humain*, Parijs: Economica.
- Dinham, B. en Hines, C. (1985) 'Agrobusiness en de voedselcrisis in Afrika'. in M. Heirman (cd.) *Honger genoeg. Achtergronden bij het Afrikaanse honger dossier*, Antwerpen: IPIS: 61-76.
- Forbes Munro, J. (1976) *Africa and the International Economy 1800-1960*, Londen: J.M. Dent & Sons, Totowa: Rowman and Littlefield.
- Kabou, A. (1991) *Et si l'Afrique refusait le développement?*, Parijs: L'Harmattan.
- Kay, C. (1989) *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*, Londen en New York: Routledge.
- Lacey, M. (1981) *Working for Boroko. 'ne Origins of a Coercive Labour System in South Africa*, Braamfontein (Johannesburg): Ravan Press.
- Langley, J. A. (1973) *Pan-Africanism and Nationalism in West Africa 1900-1945. A Study in Ideology and Social Classes*, Oxford: Oxford University Press.

- Leys, C. (1974) *Underdevelopment in Kenya. The Political Economy of Neo-Colonialism*, Berkeley en Los Angeles: University of California Press.
- (1978) 'Capital Accumulation, Class Formation and Dependency. The Significance of the Kenyan Case', in R. Miliband en J. Saville (eds) *The Socialist Register. A Survey of Socialist Movements and Ideas*, Londen: The Merlin Press: 241-66.
- Mamdani, M. (1983) *Imperialism and Fascism in Uganda*, Londen: Heinemann.
- Mezger, D. (1980) *Copper in the World Economy*, New York: Monthly Review Press.
- Roberts, P. en Williams, G. (1991) 'Democracy and the Agrarian Question in Africa: Reflections on the Politics of States and the Representation of Peasant's and Women's Interests', in R. Cohen en H. Goulbourne (eds) *Democracy and Socialism in Africa*, Boulder: Westview Press: 70-92.
- Schwartz, H. (1989) *In the Dominions of Debt. Historical Perspectives on Dependent Development*, Ithaca en Londen: Cornell University Press.
- Seidman, A. en Seidman Makgetla, N. (1980) *Outposts of Monopoly Capitalism. Southern Africa in the Changing Global Economy*, Londen en Westport: Zed Press en Lawrence Hill.
- Senghor, L. (1964) *Liberté 1, Négritude et Humanisme*, Parijs: Editions du Seuil.
- Sine, B. (1975) *Impérialisme et théories sociologiques du développement*, Parijs: Editions Anthropos-Idep.
- Sklar, R. en Whitaker, C.S. (1991) *African Politics and Problems in Development*, Boulder: Lynne Rienner.
- Sub-Saharan Africa beyond Adjustment (1990) The Hague: Ministry of Foreign Affairs.
- Tabarin, J.A. (1974) *Imperialistische Rivalitäten in Afrika*, Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik.
- Terlouw, C.P. (1992) *The Regional Geography of the World-System. External Arena, Periphery, Semiperiphery, Core*, Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Tulet, J.-Ch., Charlery, B., Bart, Fr., en Pilléboue, J. (1994) *Paysanneries du café des hautes terres tropicales. Afrique et Amérique latine*, Parijs: Editions Karthala.
- VerLoren van Themaat (1989) *Ontwikkelingssamenwerking, hoe en waarom*, Amsterdam: Evert Vermeer Stichting.
- Wagao, J. (1992) 'Les politiques d'ajustement en Tanzanie entre 1981 et 1989: effets sur la croissance, les structures et le bien-être des individus', in G.A. Comia, T. Mkandawire en R. Van der Hoeven, *L'Afrique vers la reprise économique. De la stagnation et l'ajustement au développement humain*, Parijs: *Economica*: 109-34.
- Wallerstein, I. (1961) *Africa. The Politics of Independence. An Interpretation of Modern African History*, New York: Vintage Books.
- (1964) *The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast*, Paris: Mouton.
- (1969) *Africa, the Politics of Unity: An Analysis of a Contemporary Social Movement*, ed. New York: Vintage Books (eerste druk 1967).
- (1970) 'The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure', in P. Duignan en L.H. Gann (eds) *Colonialism in Africa 1870-1960*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. 2: 399-421.
- (1973) 'Africa in a Capitalist World', in *Issue: A Quarterly Journal of Africanist Opinion*, 3: 1-11.
- (1974) *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- (1974a) 'The Role of the Organization of African Unity in Contemporary African Politics', in Yassin El-Ayouty en H.C. Brooks (eds) *Africa and International Organization*, Den Haag: Mouton: 18-28.
- (1975) 'Class and Class Conflict in Africa', in *Monthly Review*, 26 (9): 34-42.
- (1976) 'Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis', in *Theory and Society*: 461-83.

-
- (1976a) 'The Rise and the Future Demise of the World Capitalist System', in *International Review of Sociology*: 12: 171-213.
 - (1976b) 'Introduction' in Peter C.W. Gutkind en I. Wallerstein (eds) 'ne Politica! Economy of Contemporary Africa, Beverly Hills: Sage: 7-29.
 - (1976e) 'The Three Stages of African Involvement in the World-Economy', in Peter C.W. Gutkind en I. Wallerstein (eds) 'ne Politica! Economy of Contemporary Africa, Beverly Hills: Sage: 30-57.
 - (1979) *The Capitalist World-Economy. Essays, vol. 2*, Cambridge en Parijs: Cambridge University Press en Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
 - (1980) *The Modern World-System: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy (1600-1750)*, New York: Academic Press.
 - (1982) *The Evolving Role of the African Scholar in African Studies*, Paper Presented at the Twenty-Fifth Annual Meeting of the African Studies Association, Washington D.C.
 - (1983) 'An Agenda for World-Systems Analysis', in W.R. Thompson (ed.) *Contending Approaches to World System Analysis*, Beverly Hills, Londen en New Delhi: Sage Publications, blz. 299-308.
 - (1984) *Historisch kapitalisme*, Weesp: Uitgeverij Heureka.
 - (1989) *The Modern World-System. ne Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York en Londen: Academic Press.
 - (1993) 'L'Afrique australe dans le contexte du système-monde depuis 1945', in J. Tshonda Omasomho (ed.) *Le Zaïre ii l'épreuve de l'histoire immédiate*, Parijs: Karthala: 47-54.
- Woltjer, E. en Hees, E. (1986) *Landbouw en de wereldhandel. Een oriëntatie op de noodzaak tot ordening van de agrarische wereldhandel. Implicaties voor het EG-landbouwbeleid*, Amsterdam: Evert Vermeer Stichting.
- World Development Report (1970-1993), Washington en Oxford: The World Bank en Oxford University Press.
- Young, C. (1982) *Ideology and Development in Africa*, New Haven en Londen: Yale University Press.